

Статті

УКРАЇНСЬКЕ ПОЕТИЧНЕ ПОСЛАННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ГЕНЕЗА І ТИПОЛОГІЯ

НІНА ЧАМАТА

Поетичне послання належить до ліричних жанрів, його функція – втілювати ситуацію письмового (зрідка – усного) спілкування автора з реальним чи умовним адресатом, щоби донести до нього певне судження, розмисел або повідомлення. Конститутивна основа жанру послання – комунікативна ситуація, структуру якої описав Роман Якобсон¹. Причому жанр передбачає таку особливість комунікативного акту, як наявність зрозумілого авторові й адресатові змісту та «коду» повідомлення. Діялогічна настанова реалізується також у різноманітних композиційно-стилістичних формах зверненого слова, лексично, граматично, інтонаційно актуалізованій модальності. Жанрову приналежність твору здебільшого означає сам автор у заголовку безпосереднім називанням і/або вказівкою на особу адресата в заголовку чи в самому тексті. Виникнувши в античній літературі (вперше у Горація), поетичне послання продовжувало функціонувати в європейській літературі Середньовіччя та епохи Відродження. Час розквіту поетичного послання – класицизм XVII–XVIII ст. (Ніколя Буальо, Вольтер, Алексендер Поп, Йоган Кристоф Готшед, Кристоф Мартин Вільянд, Антіох Кантемір, Міхаїл Ломоносов, Александр Сумароков). Великого поширення набув цей жанр у поезії деяких європейських народів у преромантичний та романтичний періоди її розвитку. Йдеться, зокрема, про російську поезію, яка виробила модифікацію одного з видів поетичного послання – дружнє послання².

¹ Роман Якобсон, «Лінгвістика і поетика», *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, за ред. Марії Зубрицької, Львів: Літопис, 1996, с. 361–364.

² Жанр послання в російській ліриці першої половини ХІХ ст. досліджувався у багатьох працях. Називасмо деякі з них: Л. Гинзбург, *О лирике*, Ленінград: Советский писатель, 1974; Р. М. Лазарчук. «К проблеме генезиса жанра дружеского послания в русской поэзии XVIII века», *XXVI Герценовские чтения. Литературоведение: Научные доклады*, Ленінград, 1973; L. Kusiak-Skotnicka, *List poetycki: Z problemów genealogicznych liryki Aleksandra Puszkina*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersyte-

Важлива риса російської версії дружнього послання, дуже популярного у першій третині XIX ст. у творчості Васілія Жуковського, Константіна Батюшкова, Петра Вяземського, Александра Пушкіна та ін., – посилення вагомості «самої ситуації дружньої довірчої бесіди», «оскільки зміст повідомлення стає менш важливим»³.

Місце поетичного послання у жанровій системі української поезії першої половини XIX ст. порівняно скромне – факт, який можна пояснити кількома причинами. По-перше, жанр українського віршованого послання як жанр художній не мав на той час серйозної національної традиції, хоча в українській поезії XVIII ст. і наявні окремі твори, що їх слід віднести до цього жанру, як-от «Письма...» Івана Некрашевича, зокрема три його «письма» Іоанну Филиповичу, – вірші побутового змісту, написані з конкретного приводу. (Варто відзначити, що в Україні XVI–XVII ст., як і в середньовічній Європі, послання дістало поширення як прозовий епістолярно-публіцистичний жанр – форма, генетично пов'язана з новозавітними апостольськими посланнями, посланнями «отців церкви» та візантійською публіцистикою; найбільші здобутки української літератури у цій царині – соборні та персональні послання Івана Вишенського.) Другий чинник, що пригальмував розвиток віршового послання в українській поезії, – слабка організація на перші десятиліття XIX ст. літературного життя в Україні, яке тільки зароджувалося, а жанр послання культивували насамперед учасники літературних гуртків як спосіб самовираження у спілкуванні між собою – ситуація, присутня, зокрема, в російській поезії. Ще одна важлива обставина – своєрідність українського типу художнього мислення та національного варіанта романтичного світовідчуження, яким незрівнянно повніше відповідали структури елегійного змісту, що незабаром запанували в новій українській поезії. Разом із тим становлення

tu Wrocławskiego, 1982; В. А. Грехнев, *Лирика Пушкина: О поэтике жанров*, Горький: Волго-Вятское книжное изд-во, 1985; К. И. Шарафадина, *Жанр послания в лирике А. С. Пушкина: Автореферат дис. ... канд. филол. наук*, Ленинград, 1985; Т. Г. Мальчукова, *Жанр послания в лирике А. С. Пушкина: Учебное пособие*, Петрозаводск: Издательство Петрозаводского университета, 1987; Н. В. Протасова, «Истоки жанра поэтического послания: Типология жанра», *Вестник Ставропольского государственного педагогического университета. Социально-гуманитарные науки*. Ставрополь, 1997, вып. 10; С. Ю. Артемова, «Поэтическое послание: Бытование и смещение жанра», *Вестник Тверского государственного университета. Серия «Филология»*, 2008, № 14: *Лингвистика и межкультурная коммуникация*.

³ С. Ю. Артемова, «Послание стихотворное», *Поэтика: Словарь актуальных терминов*, Гл. науч. ред. Н. Д. Тamarченко. Москва: Изд-во Кулагиной; Intrada, 2008, с. 177.

й еволюція такого продуктивного і динамічного за своєю природою жанру, як послання, що припали на першу половину XIX ст., є невилучною частиною українського літературного процесу цього періоду: вони надають цікавий матеріал для висновків історико-літературного і теоретичного характеру, насамперед стосовно особливостей послання як жанру української поезії – проблеми, яка досі розглядалася лише побіжно⁴. Прикметно, що твори українських письменників перших десятиліть XIX ст., котрі за своїми ознаками належать до жанру послання або наближаються до нього, виявляють властиве тогочасному літературному процесу розшарування цього жанрового виду і втілюють його різноманітні модифікації.

Синкретичним жанровим варіантом послання, що поєднував риси архаїчного дидактичного послання та дружнього послання, були ранні україномовні вірші Петра Гулака-Артемівського, у добробку якого послання, як пізніше й у Шевченковій творчості, посідало вагоміше місце, ніж в інших українських поетів дошевченківської та шевченківської доби, ставши одним із чільних жанрів. Особливий інтерес в аспекті трансформації класицистичної епістоли й утвердження нової жанрової форми послання – дружнього послання – становить адресований Григорію Квітці вірш Гулака-Артемівського «Справжня Добрість (Супліка до Грицька Прокази)» (1817). Від класицистичного послання твір успадкував «високий» (філософський) зміст, єдність теми, що її витримано протягом усього (в цьому разі великого за обсягом) вірша, дидактично-моралізаторський патос (він поєднується з прикметною для української літератури після «Енеїди» Івана Котляревського бурлескною манерою викладу), характерну для жанру метричну форму – шестистопний ямб. З традицією дружнього послання пов'язано введення до вірша на місце адресата дидактичного послання – особи здебільшого лише названої або збірною образу – адресата-однотумця, конкретної людини з її індивідуальними рисами, особи, стосунки якої з автором засновані на взаєморозумінні та приязні. У творі наявні також ознаки суб'єктивації образу адресанта, втілені в елементах його самоаналізу:

Але ти, Грицьку, більш, ніж я, учився в школі,
Далеко більш, ніж я, помазавсь ти письмом...⁵

⁴ Коли цю статтю було передано до друку, з'явилася публікація: Віталій Назарець, «Жанрово-тематичні різновиди послання в українській адресованій ліриці XIX–XX століть», *Слово і Час*, 2013, № 3, с. 55–63.

⁵ П. П. Гулак-Артемівський, *Твори*, Київ: Дніпро, 1964, с. 41.

Загалом же в ракурсі індивідуалізації учасників комунікативної ситуації представлено лише в невеликому фрагменті наприкінці послання. Свідченням жанрового синкретизму «Справжньої Доброти» є й інші важливі особливості організації вірша. Скажімо, виступаючи у ньому як дослідник-аналітик суспільного життя, поданого, як у класицистичній епістолі, через «один головний зміст», «один загальний предмет» (Алексей Мерзляков), поет всупереч традиціям цього жанру дозволяв собі розгортати тему на основі змішаної на густій метафоричності мозаїчно-строкатої структури – типового для дружнього послання поєднання побутових картин, роздумів, жартів – мотивів-прикладів, що утворювали три лінії – логічну, психологічну, історичну – в аргументації головної ідеї твору – звеличення персоніфікованої «справжньої Доброти». Жанру дружнього послання відповідала й жива розмовна мова послань Гулака-Артемівського:

Хто Добрість, Грицьку, нам намалював плаксиву,
 Понуру, мов чернець турецький, і сопливу,
 Той бісів син, коли не москаля підвіз,
 Той Добрості не зна, не бачив і не чує.
 Не пензлем той її, але квачем малює,
 Той Добрість обікрав. Не любить Добрість сліз;
 Вона на всіх глядить так гарно й веселенько,
 Як дівка, од свого ідучи панотця
 До церкви – до вінця.
 Глядить на парубка, мов ясочка, пильненько.
 Не квасить Добрість губ, бо із її очей
 Палає ласка до людей⁶.

Дальша еволюція жанру послання у поезії Гулака-Артемівського відбувалася у напрямі до зближення з дружнім посланням. Всі його наступні послання створено відповідно до певного випадку – у зв'язку з якоюсь конкретною подією; вони мають реального адресата. У першій, віршованій частині «Супліки до Грицька Квітки» (послання написано як супровід до байки «Пан та Собака» і разом із нею надруковано в № 12 журналу «Український вестник» за 1818 рік, одним із редакторів якого на той час був Григорій Квітка) акцент покладено на образ адресата. Закликаючи Квітку вмістити у часопису байку – пустити її «до хати», Гулак-Артемівський обґрунтовує своє прохання, посилаючись на ліберальні погляди адресата у соціальних питаннях, його позицію носія українського слова. Проте введення характеристичних деталей до образу

⁶ Там само, с. 37.

адресата не перетворює його на одноосібного героя вірша, оскільки представлення авторської позиції лишається за адресантом, а адресат мислиться як її реципієнт і виконавець:

Хто, кажуть, до кого, – ми до тебе, Грицько!
З суплікою прийшли: я, бач, та мій Рябко.
Не дай загинуть нам, не дай з нас кепковати;
А доки ж буде нас зле панство зневажати?
Пусти нас, батечку, до хати!
Хоч буцім, Грицьку, ти на пана закрививсь,
Та з пантелику ти так, як другі, не збивсь:
Не звик ти голобель замість коня шмагати;
Не все ж під ніс Рябкам, мовляв ти, заглядати.
Пусти нас, батечку, до хати!⁷

Такий спосіб кореляції планів адресата й адресанта – поширена форма діалогізації відносин між ними у жанрі дружнього послання.

Якщо у «Супліці до Грицька Квітки» адресат постає у «громадянській» площині, то в пізніших посланнях Гулака-Артемівського, зокрема і в найближчому за часом – «До О. Курдюмова» (1819), показовому і нарощенням особистісної сфери адресанта, інтерпретацію образу адресата зміщено у світ його приватного життя. Відзначені явища, як і жартівливий зміст і стиль, дають підстави зарахувати цей вірш Гулака-Артемівського до класичного різновиду дружнього послання.

Повертаючись до двох перших розглянутих вище послань, слід ще раз наголосити на вагомій присутності у цих віршах суголосного провітницької орієнтації творчості письменника дидактичного елемента, закоріненій в образі автора «учительної» функції з відповідними цій модальності засобами її реалізації (зокрема єдністю емоційного тону). Структуру послань в Гулака-Артемівського, як і у більшості українських послань першої половини XIX ст., чітко організовано. Наприклад, «Супліку до Грицька Квітки» Гулак-Артемівський будує на основі константної строфіки – катренів шестистопного ямба з парним римуванням суміжних рядків та рефрена – одного з чинників рамкової композиції, притаманної античному посланню. Типові для російського дружнього послання перших десятиліть XIX ст. збої та відступи у тематичному розвитку в посланнях Гулака-Артемівського відсутні. У формуванні образу спілкування помітну роль відіграє своєрідна, впізнана з творів тогочасних українських письменників бурлескна манера – зниження й опобутовлення предмета розгляду. Як зауважувалося, об-

⁷ Там само, с. 48.

раз автора розкривається переважно в його стосунках з адресатом, через вибір теми та її трактування. Ознаки жанрового мислення в ранніх посланнях Гулака-Артемівського дуже виразні.

Відзначаючи важливу роль ранніх послань Гулака-Артемівського у становленні цього жанру в українській літературі, кількома словами згадаємо численні послання, які він створив у пізніші роки – час, коли поет відійшов од літературної діяльності, припинив друкуватися, писав рідко, відгукуючись здебільшого на ті події, що стосувалися його оточення. Ці вірші – називаємо деякі з них: «Ответ моему соседу Никанору Михайловичу Логинову на его запрос, почему я его не навещаю» (1854), «До Юхима на приглашение участвовать в лоторее-алегри» (1855), «Запрошення на вечір з танцями Володимиру Ал-чу Пр-му з сім'єю» (1856), «Сыну моему при посылке ему в С.-Петербург делового портфеля» (1857) – складено в жанрі дружнього послання, «на випадок» і, як зазначив Ієремія Айзеншток, для своєї розваги та розваги близьких, до яких автор звертався у жартівливих віршованих «супліках» з проханнями, побажаннями, скаргами⁸. Зміст спілкування в більшості з них вичерпується побутом, вихід на суспільно значущі теми дуже обмежений. Пізнім посланням Гулака-Артемівського притаманна неабияка технічна вправність, властива на початку творчості дидактичність відходить, структура відповідає тим трансформаційним процесам, які пережив жанр послання на середину ХІХ ст.

Ведучи мову про дошевченківське українське послання, не можна оминати написаний у перші десятиліття ХІХ ст. в традиційному бурлескному стилі вірш Степана Писаревського «Писулька до мого братухи Яцька, мирянського панотця, тоді ще, як я бурлакував» (першодрук в альманасі «Сніп», Харків, 1841), у якому повною мірою втілено конструктивні ознаки дружнього послання – нечастий випадок у тодішній українській поезії. У творі конкретизовано обох учасників комунікативної ситуації, їх наділено біографічними рисами. Їхні образи життєво достовірні. Розкутий виклад насичено колоритними побутовими деталями. Образ автора індивідуалізовано більшою мірою, ніж адресата:

Ось бач, який я гольтіпака [...]
 Чортма ні жінки, ні дитинки [...]
 Подрав останню сімеряку,
 Катма в чоботях підшов [...]
 А вкрасти б що – я непотребний,

⁸ І. Айзеншток, «Петро Гулак-Артемівський», у кн.: Гулак-Артемівський, *Твори*, с. 32.

Щоб вибrehать – теж недотепний. [...]

От тільки в мене і поради:

Бандура, люлька з гаманом. [...]

Як прийде ніч – сушу онучі,

Забравшись на печі в пашню,

Або курю тютюн вонючий,

Або залатую матню...

Характер припущень, докорів, запитань засвідчує відчуття реального адресата:

До тебе йде весь мир з поклоном,
 Несе горілку та книші,
 А як не так, то макогоном!
 Адже? Кажі ж бо, не бреші!
 Пани до тебе – сповідаться,
 Смиренні вдови – покуматься,
 Купці, цигани, шинкарі
 В тебе, як бджоли, у дворі!

А нашу браттю школярюку
 Тепер десь, мабуть, ні ухом!
 З двора женеш, як товарюку,
 З гостинцем, стало бить: з дрючком!
 «Тепера, брате, не до тебе!

.....
 Он книги метричні пишу!»
 Що скажеш, тату, я брешу?⁹

Типологічно подібний варіант послання, створений так само у бурлескній манері й укладений тим самим розміром – говірним чотиристопним ямбом, що й «Писулька...» Писаревського, – віршована «записка» Віктора Забіли до Шевченка «Чого ти лаєшся, Тарасу...» (1844). Принципова особливість цього твору – багатоплановість образу адресанта і відповідне розширення тематичних рамок послання завдяки введенню його рефлексій, пов'язаних зокрема зі сферою мистецтва. Нарікаючи, що через безгрошів'я він не може поїхати до Петербурга, відвідати Академію мистецтв («Я б ще побув у Петенбурсі / І побував би в вашій бурсі, / Що Академією зовуть») та долучитися до кола знайомих Шевченка, ліричний суб'єкт-автор прямо або перифрастично називає відомих тогочасних діячів культури, кількома словами характеризуючи їх. Ідеться про письменника і драматурга Нестора Кукольника («По-

⁹ *Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини ХІХ ст.*, Київ: Держ. вид-во художньої літератури, 1959, с. 191–192.

бачив [...] / Того, що написав Торквато Тасса»), скульптора, гравера, медальєра Фьодора Толстого («Побачив [...] / Того, що славний медальєр!?!»), історика мистецтв, конференц-секретаря Академії мистецтв Василя Григоровича («Там Григорович є, добряга»), композитора Михайла Глінку («Там Глінка той, що добре грає, / Що пісень всяких він співає, / Як би весною всі птахи»)¹⁰. Таке рівноправне поєднання, як у вірші Забіли, сфер побуту і мистецтва було властиве російській версії дружнього послання і в українській поезії часів Шевченка не практикувалося.

У Шевченковій творчості – з її типовим для епохи романтизму жанровим синкретизмом – послання, розвиваючись по кількох лініях, реалізувалося в широкому формальному і змістовому спектрі¹¹. Спільна риса творів Шевченка, що їх можна віднести до цього жанру, – цілковита відмова від знеособленості образу автора. Його індивідуалізація відбувається як завдяки введенню деталей та обставин приватного життя, що, як правило, подаються скупю, часто – лише натяками або й інакоровно, так і – набагато потужніше – шляхом актуального для тогочасного стану еволюції послання безпосереднього втілення у творі переживань ліричного суб'єкта. Адресат трьох Шевченкових послань («І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», 1845 рік; «Згадайте, братія моя...», 1847 рік; «Полякам», 1847 рік) – збірний образ, решти – конкретна людина, в більшості віршів названа прямо або означена криптонімом у заголовку. Про те, що адресати послань «Заворожи мені, волхве...» (1844) та «Не додому вночі йдучи...» (1848) – Михайло Щепкін та Федір Лазаревський, відомо з біографії Шевченка. Особа адресатки послання «Якби зустрілися ми знову...» (1848) Ганни Закревської встанов-

¹⁰ *Листи до Тараса Шевченка*, упоряд. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка, В. Л. Смілянської, Н. П. Чамати, Київ: Наукова думка, 1993, с. 18.

¹¹ Побіжні зауваження про особливості жанру послання в поезії Шевченка містяться у багатьох загальних дослідженнях про його творчість. Спеціально цю проблему розглядали: Ф. Пустова, «Жанрове багатство “Кобзаря”», *Збірник праць Сімнадцятої наукової шевченківської конференції*, Київ: Наукова думка, 1970; В. Шубравський, «Жанри», у кн.: *Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка*, Київ: Наукова думка, 1980; Н. Чамата, «Композиція вірша “Тоголю” та традиція жанру послання в українській та російській поезії першої половини XIX ст.», *Збірник праць Двадцять п'ятої наукової шевченківської конференції*, Київ: Наукова думка, 1983; М. П. Бондар, *Поезія пошевченківської епохи: Система жанрів*, Київ: Наукова думка, 1986; О. Г. Шугта-В'язовська, «Хронотоп послання у ліриці Шевченка», *Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць*, вип. 5, Київ: Київський університет, 2003; М. Бондар, «Жанрова система поезії Шевченка», *Шевченківська енциклопедія у шести томах*, Київ, 2012, т. 2; В. М. Назарець, *Жанрові модифікації української адресованої лірики*, Рівне: О. Зень, 2014.

люється на підставі інтертекстуальних зв'язків із записаним перед цією поезією у «Малій книжці» віршем «Г. З.» (1848).

Шевченкові послання за своєю організацією співвідносяться з різними етапами еволюції цього жанру. Осібне місце у корпусі послань належить поезії «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», в якій оригінально поєднано традиції давнього, ще євангельською епістолографією започаткованого, дидактичного публіцистичного послання та російського дружнього послання. У статті про цей твір Валерія Смілянська повно окреслила коло його можливих передтекстів, наголосивши на особливій близькості до біблійного апостольського послання. Відштовхуючись від статті болгарської дослідниці Ліли Мончевої¹², Смілянська відзначила деякі композиційні елементи, спільні для послання «І мертвим, і живим...» та апостолій і структурно пов'язаних з ними творів повчально-дидактичних жанрів середньовічної літератури: адресованість широкому загалу, розгорнутий заголовок, багатогранний («апостоличний») образ автора, ораторський стиль¹³. До цього переліку варто додати й розгорнуту вступну частину зі «своєрідною репрезентацією автора» та обґрунтуванням його місії проповідника, і розширений фінал, що завершує загальну дидактичну лінію послання, певну блочність його побудови¹⁴.

Серед ознак, що поєднують Шевченків твір із дружнім посланням (орієнтацію на цей жанровий різновид зафіксовано у заголовку), – властива й апостолям багатоіпостасність образу автора. «...“Автор”, – зауважує Смілянська у згаданій статті, – обертається до читача обличчям то юродивого – печальника за людей (“Тільки я, мов окаянный, / І день і ніч плачу / На розпутьях велелюдних”), то пророка (“Схаменіться! будьте люди, / Бо лихо вам буде”), то апостола-проповідника (“І чужому научайтесь”), то сатирика-полеміста (“Якби ви вчилися так, як треба”), загалом – поета-громадянина, патріота, чиє серце розтяла розколина, яка зруйнувала націю»¹⁵.

Від дружнього послання походить гранично гостре відчуття адресата (йдеться про внутрішнього адресата, який є й об'єктом зображення, – українське панство), яскравий образ спілкування з

¹² Л. Н. Мончева, «Апостолическое письмо в становлении художественно-эстетической традиции средневековой литературы», *Труды отдела древнерусской литературы*, Ленинград: Наука, 1989, т. 42, с. 188–199.

¹³ В. Смілянська, «“І мертвим, і живим...”», у кн.: В. Смілянська, Н. Чамата, *Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка*, Київ: Вища школа, 2000, с. 133.

¹⁴ Див.: Мончева, «Апостолическое письмо...», с. 191, 197.

¹⁵ Смілянська, «“І мертвим, і живим...”», с. 136.

ним, який супроводжується введенням до авторського монологу цитат і чужого слова, панування ліричної стихії, емоційні, тональні, інтонаційні переходи. Прикметні для високого класицистичного послання риси, наявні в Шевченковому посланні, – моралізаторська настанова, націленість на гострі суспільні проблеми, антонімічність як основа змісту і форми.

«І мертвим, і живим...» – єдиний у поезії Шевченка твір, що належить до публіцистичних дидактичних послань. Від послань його попередника Гулака-Артемовського Шевченків вірш відрізняється принципово, передусім загостреною актуальністю суспільно значущого змісту, багатогранністю образу автора і повнотою зображення образу адресата, розкутістю викладу, відходом од класичних нормативів у метроритмічній та строфічній організації.

Виразну дидактичну настанову покладено в основу ще одного послання Шевченка – вірша «Н. Т.» (1860). Порушуючи серйозну проблему – право жінки на повноцінне життя в усіх його проявах – та закликаючи адресатку Н. Тарновську не коритися долі, не гнівити «Матір Божу / Своїм смиренієм лукавим» і зважитися переступити моральні догми, поет налаштовує виклад на жартівливу, доброзичливо-іронічну тональність:

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на Божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвиги серцем; спала день
І спала ніч¹⁶.

Позиції автора й адресатки тут хоч і протиставлені, але, на відміну від послання «І мертвим, і живим...», не мають антагоністичного підґрунтя, як і в посланнях «Якби зострілися ми знову...», «Л.» (1860).

Більшість послань Шевченка належить до групи дружніх послань. Прикметні риси їх побудови свідчать про те, що у Шевченковій поезії склалися два структурні типи цього жанрового різновиду. Перше за часом появи послання «До Основ'яненка» (1839), як і

¹⁶ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*, Київ: Наукова думка, 2003, т. 2, с. 369.

написаний на засланні вірш «А. О. Козачковському» (1847), своїми формальними ознаками наближається до послань ранньої стадії романтизму з притаманною їм орієнтацією на чималий обсяг, розгорнуту композицію (що, поряд з інтроспекцією, включає у себе чималі за обсягом описові та розповідні фрагменти), варіативний розвиток теми. Водночас уже послання «Н. Маркевичу» (1840), як і всі інші, крім двох щойно названих та поезії «І мертвим, і живим...», мають лаконічну, переважно тричастинну, сконцентровану навколо однієї ліричної теми форму, що властива редукованій сюжетності зрілого романтизму.

Тематичний і особливо емоційно-стилістичний комплекс Шевченкових дружніх послань, як і всіх українських послань першої половини ХІХ ст., був не такий широкий, як це спостерігається у творах цього жанру російських поетів, зокрема Пушкіна. На відміну від традиції російського дружнього послання, у посланнях Шевченка майже не представлено вражень мистецького, літературного побуту. Ця тема, як відзначалося вище, присутня хіба що у вірші Забіли «Чого ти лаєшся, Тарасу...». Озвучена у Шевченкових посланнях «До Основ'яненка» та «Гоголю» (1844) тема літературної творчості висвітлюється у зв'язку з історичною темою. Своєрідно, орієнтуючись на реалії власної біографії, трактує поет один із центральних мотивів жанру дружнього послання – сакралізований образ дому: це і поетова батьківщина – Україна (як, приміром, у вірші «Н. Маркевичу»), і ота власна «хатина тиха і весела» («Ликері», 1860 рік) з «садком-райочком» («Л.»), що лишилася мрією. Зате з повною відповідністю тогочасному жанровому контексту послання втілено іншу типову для нього тему – культ дружби. Віра ліричного суб'єкта-автора у здатність дружби витримати хоч які життєві прикросці у Шевченкових посланнях, особливо казематного циклу та періоду заслання («Згадайте, братія моя...», «Н. Костомарову», «А. О. Козачковському», всі – 1847 рік), цілковита. Інші різновиди жанру послання у Шевченковій поезії – громадянське послання (крім «І мертвим, і живим...», до нього належить вірш «Полякам»), любовне послання («Г. З.», «Якби зустрілися ми знову...», «Ликері», «Л.»), родинне послання («Сестрі», 1859 рік).

Центральною проблемою формування структури послання є організація відносин «адресант – адресат». Лише в кількох уже названих посланнях Шевченка автор виступає як опонент адресата. На більшість же його послань поширюється головна ознака жанру дружнього послання – близькість поглядів і світосприймання обох учасників комунікативної ситуації. Повнота подачі образу адресата у Шевченкових посланнях різна. Полюсами тут можуть

бути пройняте теплим гумором жартівливе послання-портрет «Н. Т.» і побудоване на наскрізній апострофі з типово шевченківськими формами звернення «брате», «мій друже», «друже-брате», «друже мій єдиний», але без жодних особистісних прикмет адресата послання «Не додому вночі йдучи...». Крім вірша «Н. Т.», розгорнуту пряму характеристику адресата подано ще в посланні «І мертвим, і живим...», стислу пряму характеристику – у віршах «До Основ'яненка» («Тебе люде поважають, / Добрий голос маєш...»), «Марку Вовчку», 1859 рік («Господь послав / Тебе нам, кроткого пророка / І обличителя жестоких / Людей неситих») та ін., портрет – стислу характеристику – в «Г. З.»:

Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними – голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!¹⁷

Об'єктивація й індивідуалізація адресата послання також відбуваються завдяки введенню до тексту пов'язаних з його особою характеристичних деталей, нерідко включених до звернення, що розпочинає твір, як-от: «Бандуристе, орле сизий...». («Н. Маркевичу»), «Заворожи мені, волхве, / Друже сивоусий». Серед чинників, що формують образ спілкування, – вкраплення у мову автора поданих як пряма й непряма мова реплік адресата («До Основ'яненка», «І мертвим, і живим...», «Якби зострілися ми знову...», «Сестрі» та ін.), численні апеляції та спонукання до адресата, застосування у викладі «коду» у системі «свій–чужий» – зрозумілих і адресанту, і адресату специфічних деталей-натяків, як, приміром, згадки у посланні «Згадайте, братія моя...» про «решотку» (алюзія на недавнє ув'язнення кирило-методіївців), неконкретизованого «його» (ймовірно, ідеться про студента Олексія Петрова, який доніс на братчиків) тощо.

Абсолютну більшість Шевченкових послань написано в говірному інтонаційному стилі; у віршах «Марку Вовчку», «Ликері», у завершальній частині вірша «Полякам» переважає ораторський (декламативний) інтонаційний стиль, украплення його бачимо й у тексті поезії «І мертвим, і живим...». Панівний розмір – типовий для жанру дружнього послання чотиристопний ямб (вісім віршів),

¹⁷ Там само, с. 282.

п'ять послань – поліметричні композиції («Гоголю», «І мертвим, і живим...», «Згадайте, братія моя...», «А. О. Козачковському», «Г. З.»), чотири твори (з них три дозасланчого періоду) написано 14-складовиком 8+6 («До Основ'яненка», «Н. Маркевичу», «Заворожи мені, волхве...», «Не додому вночі йдучи...»). Бурлескню поезику Шевченко у своїх посланнях не використовував.

Відзначаючи у віршах Шевченка, які зазвичай зараховують до послань, прикметні для цього жанру образні та композиційно-стильові ознаки, можна водночас стверджувати, що не ситуація спілкування постає головною у більшості з цих творів (серед винятків – «І мертвим, і живим...», «Згадайте, братія моя...», «Ликері», «Н. Т.»). Уже в одному з перших послань «Н. Маркевичу» центральним є авторський самоаналіз, саморозкриття, на основі яких формується тема вірша, а особа адресата виконує допоміжну функцію: згаданий на початку факт від'їзду Миколи Маркевича на Україну – поштовх до розгортання переживання ліричного суб'єкта-автора, яке в основній частині тексту з особою адресата не перетинається. Жанр послання Шевченко розвивав у напрямі злиття з елегійною традицією, дуже близькою його мистецькій індивідуальності. Цей процес диктувався еволюцією образної свідомості і на час увіходження Шевченка в літературу вже привів до реформування традиційного послання у поезії європейських романтиків. Властиве романтизмові ускладнення концепції особистості реалізувалося в Шевченкових посланнях у поглибленні психологізму, авторська інтроспекція стала органічною і центральною частиною твору («Заворожи мені, волхве...», «Гоголю», «Н. Костомарову», «Якби зустрілися ми знову...», «Не додому вночі йдучи...», «Л.» та ін.). Розширення Шевченком жанрових рамок послання стимулювало орієнтацію української поезії на нові шляхи у відтворенні внутрішнього світу людини. Елементи жанрового синкретизму були характерні і для послань українських поетів-романтиків – сучасників Шевченка («Товаришеві», «Є. П. Гребінці» Олександра Афанасьєва-Чужбинського, «До невірної» Забіли та ін.).

Осмилення жанрових параметрів українського послання на матеріалі поезії першої половини ХІХ ст. дає змогу показати життєздатність цього жанру, можливість його еволюції. Структурна домінанта послання, що має змогу зберегти його як жанр, нам бачиться у демонстративній настанові на внутрішньотекстового адресата, до якого спрямовано виклад, зокрема й у формі інтроспекції.